

על אודות הפיוט "ידיד נפש"¹

— א —

שמת ליב זה כמה שנים לשינויים מסויימים הקיימים בפיוט זה בסידורים השונים, ובולט ביותר מיקומו השונה בסידורים, שלא מצא בהם מקום קבוע, יש שנקבע כבקשה ראשונה לפני תפילת שחרית ויש שבא אחריה, יש ששרים אותו לפני קבלת שבת וסידרו אותו לפני "לכה דודי", ויש שאיננו אלא בין הזמירות ששרים בסעודה השלישית, ואילו בסידורים נוסח אשכנז המסורתי איננו כלל².

בפעם הזאת אינני מתכוון לדון בפיוט, היינו בערכו הפיוטי והמרגש, בו מביע הפייטן בתפילת היחיד את געגועיו לאביו, האב הרחמן, ומבקש שיחוס וירחם על גופו ועל נפשו, כדי שיוכל לעובדו עד עולם בשמחה, כי נתברר לי מיד בראשית העיון שהפיוט נתחבר בדרך הסוד³, ולי אין כל ידיעה של ממש בדרך זו. אבל היות ויש בפיוט זה ערך רבגם לפי פשוטו, והוא נמצא כבר לפנינו בסידורים של כל העדות, ויש למצוא אותו בכמה סידורים אפילו שלוש פעמים — לפני תפילת שחרית, וגם לפני קבלת שבת, ואף בין הזמירות של הסעודה השלישית — על כן אמרתי שעניינו של הפיוט צריך לעורר את סקרנותו של האדם משלומי אמוני ישראל, להתעניין בכל הקשור בו. אמרתי אפוא אל לבי, גם אם לא אזכה להגיע אל פנימיותו, בדרך הסוד, הרי יתכן שאוכל להגיע אל פשוטו, נוסף על כמה בירורים הקשורים ממש בחיצוניותו, כגון מי היה מחברו? באיזו תקופה פעל? והאם ניתן לברר איזה הוא הנוסח המקורי של הפיוט? ובירור זה האחרון הרי יהיה בו תרומה נכבדה גם לבעלי הסוד, שהרי בירור הנוסח קודם לפרשנות לפי כל הדרכים.

1. ראה אוצר השירה והפיוט ל" דוידזון אוצר ב' 290 וביבליוגרפיה שם מציין גם לתרגום לועזי של הפיוט וייחסו אותו בטעות לרי"ל ולר"י נאג'ארה. ועתה ראה "נתיב בינה" ח"ה, עמ' 367-369 ציון בפיוט זה. ר"י יעקובסון ז"ל מביא שם את נוסח הפיוט שהוציא מירסקי. וראה את תשובת ר' שלמה טל בספרו "הסידור בהשתלשלותו", עמ' 30 שניהם הביאו בציוניהם את הצילום מכתב ידו של ר' אליעזר ז"ל, ראה לקמן.
2. וראה קרית ספר לט תשכד 13393 וכן בספרון זמירות של שבת' לני בן מנחם ובהערותיו שם העיר לכמה מן השיבושים, שנשתבשו בו, ועל כך בפרוטרוט לקמן.
3. בהקדמה לסידור "עבודת ישראל", שהוא הסידור נוסח אשכנז המקורי, מונה העורך ר' יצחק בר' אריה יוסף דוב המכונה זליגמן בר, שלושה עשר סידורים אשכנזיים מזוייקים, על פיהם ערך את סידורו, שי"ל ברעדעלהיים בשנת תרכ"ח, ומכיון שלא מצא את הפיוט בהם לא הכניסו לתוך סידורו. וגם בסידור "אוצר התפילות", ווילנא תרפ"ח איננו.
3. ראה סידור "תפילת החודש" לירונו תר"כ ובסידור "בית עובד" שנת תבר"ך, לפ"ק.

— ב —

מי חיבר את הפיוט? ומה הייתה מגמתו?

מקובל לייחסו לרבי אלעזר אזכרי⁴ ז"ל, בעל ה"חרדים"⁵, ואמנם כמה סימנים ברורים לכך. הנה בספר "חרדים" פרק ל"ד נדפסו בסך הכל שלושה פיוטים. הראשון חובר בסדר אלפא ביתא, סדר שהיה מקובל מאוד על הפייטנים, מן הקדמונים ביותר, בעקבות מזמורי תהלים, עד הזרות האחרונים. השלישי נושא את שמו של בעלי החרדים בראשי הבתים. ואילו בראש השני, הוא הפיוט שאנו עוסקים בו, אנו רואים בראשי הבתים את השם הוי"ה ב"ה, הוא שם הרחמים.

בראש הפרק שם מקדים בעל ה"חרדים" הקדמה קצרה לפיוטים אלה, ומסתמך על מה שכתב בעל "חובות הלבבות"⁶ בפתיחה לשער אהבת ה', ואחר כך מצטט את אשר כתב הוא עצמו לעיל בפרק ט' אות וא"ו, שאחד מן הענפים היקרים שבהתלהבות החשק, ישיר האהבה שיר ידידות לפניו. "לכן אשים לפניך קצת שירי אהבה אשר שרנו בשמחה בחברת חברים מקשיבים".

עדות ברורה וחד משמעית שר' אלעזר הוא שחיבר את הפיוט הזה, לא הייתה בידינו, אבל מתוך שאנו מוצאים את רוב המוטיבים בפיוט השלישי, החתום בשמו, גם בפיוט הזה, יש מקום להניח שיש לייחס גם את זה לו. ומה גם שהם סדורים בספר זה אחר זה. סימן נוסף לכך יש למצוא בהוראה שיש להכפיל את הבתים בפיוט השלישי, הוראה הקיימת גם ביחס לחרוזים האחרונים בפיוט הזה.⁷

בראש שלושת הפיוטים אנו מוצאים בספר "חרדים" גם כותרות מתאימות, ובראש פיוטנו זה כתב: "בקשה על היחוד וחשק האהבה", והמדפיסים הוסיפו: מיוסדת על ארבע אותיות שבשם".

בהקדמתו לספרו כתב, שקרא את ספרו בשם "חרדים" למזכרת המצוות שנתנו באימה, ביראה, ברתת ובזיע. וציון שם לכמה פסוקים המזכירים את החרדים לדבר ה' ולקיים את המצוות. במצות ציצית, שבה פתח את ספרו, הוא מזכיר כיצד נרמזו במצוה זו ארבעת השופטים הרעים, שיחזקאל הנביא מאיים בהם. (ראה שם כ"ו, טז). הדגיש אפוא תחילה את היראה ואת החרדה, אבל בסוף הקדמתו הוסיף שהיראה הגדולה מביאה את האהבה, עיי"ש. מטרת הפיוט היא אפוא להביא את האדם מישראל מיראת השם לאהבתו. בפיוט זה לא נזכרות לא היראה ולא החרדה, אלא הידידות הרחמים והאהבה. הוא פותח ב"ידיד נפש אב הרחמן" וקבע בראש הבתים את שם הרחמים.

4. מחכמי צפת במאה הרביעית לאלף השישי (נפטר בשנת שמי"ח-ש"ס) מצאצאי מגורשי ספרד. ראה באנציקלופדיה העברית ובאנצ' לגדולי ישראל בערכו. וראה עתה מאמרו של ש"א הורודצקי אודותיו בספר "ציונים" קובץ לזכר י"ג שמחוני, עמ' 149-158.
5. על המצוות שניתן לקיימן יום יום, ומסודר לפי הפסוק "כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך". הספר נתחבב מאוד על שלומי אמוני ישראל, ובמיוחד בחוגי החסידים תלמידי הבעש"ט, ויש שקבעו בו שיעור קבוע בחבורות. תופעה ידועה היא אצל עמנו, עם הספר, לקרוא למחברי הספרים בשם ספריהם, ולכן יש ששמות המחברים נשתכחו מאתנו ואילו שם ספריהם נתקיימו לדורות, כפי שקרה גם לר' אלעזר ז"ל.
6. לרבינו ר' בחיי בה"ר יוסף הספרדי ז"ל המכונה אבן פקודה. לפי המשוער חי בימי רש"י. וראה באנצ' לגדולי ישראל בערכו.
7. מתוך מאמר קצר שפרסם ר' אהרן מירסקי הי"ו נודע לי שהפיוט נתגלה ע"י מאיר בניהו בגנזי בית המדרש לרבנים בניו יורק, בכתובת ידו של המתברר ז"ל. הצילום נמצא במכון בן צבי בירושלים. ומכאן שלוחה תודתי לידידי ר' בנימין ב"ר תקות, שהמציא לי צילום ממאמרו של מירסקי, ויבא שכמ"ה. מעתה אין עוד כל סיבה להטיל ספק בדבר שייכו של הפיוט לר"א ז"ל.

האם ניתן למצוא בדבריו אלה מגמה נוספת מלבד זו שהזכיר במפורש? משהו פנימי שלא ביטא בשפתו? מתוך הכתבים ההיסטוריים שהגיעו אלינו מאותה תקופה אנו למדים על תנועה משיחית ובראשה דוד הראובני ושלמה מולכו, ושזה האחרון אף עלה על המוקד ונשרף על קידוש. השם, ואף זאת ש' יוסף קארו ז"ל, זקן הדור בימים ההם, איחל לעצמו שיזכה גם הוא להשרף על קידוש השם, כפי שזכה שלמה, והמגיד הידוע אף הבטיח לו שיזכה לכך⁸. רמז ברור לכל זה ניתן למצוא בפיוט הראשון בספר, שסודר שם בסדר אלפא ביתא. שם הוא מזכיר את האימה והחרדה כבר בפתיחה, ואחר כך באותיות צ-ק הוא כותב:

"צניף טהור עטרה על ראשנו, אהבתך חקוקה על לבנו,
שלהבת יה היא העולה על מוקדה.
קדשון בניך בין העמים,
מסרו נפשם כמו עולות ושלמים,
לרצותך, שנת עינם נדדה".

אחרי הפיוט הראשון סידר את פיוטו זה, בו הוא פונה בתפילת יחיד לאב הרחמן, שיחוס על בנו אהובו, בבקשה לפרוס עליו את סוכת שלומו ולחונן אותו כימי עולם. האם אין לשמוע בפיוט זה בקשת תחנונים לא להביאו לידי ניסיון? חרדה שבעל ה"חרדים" חרד מפניו, ולא ביטא אותו בשפתו?

— ג —

הפיוט בסידורי התפילה

מדברי ר' אלעזר אזכרי יוצא במפורש, שרגילים היו לשיר את מילות הפיוט בחבורתו המצומצמת, ובלשונו של בעל ה"חרדים" ב"חבורת חברים מקשיבים". ולא העלה על דעתו להוסיפו על התפילות המקובלות מקדמת דנא, ומה גם לפתוח בו את סדר תפילת שחרית. אבל הפיוט והחבורה עשו את שלהם. הפיוט נתחבב מאוד בחוגו הקרוב, הלא הוא חוג המקובלים בצפת, ובהשפעתם נתפשט בארצות הקרובות, שבהם התיישבו רבים ממגורשי ספרד, אבל לארצות המערב לא הגיע אלא אחרי שנים רבות.

בשנת תק"ה הדפיס אותו ר' יעקב עמדין בסידורו "עמודי שמים"⁹, הוא סידורו המקורי של היעב"ץ, שהדפיסו בעצמו באלטונא, וסידר את הפיוט שם בדף של"א ע"ב בסדר הלילה, והוסיף שם הקדמה קצרה בזה"ל: "זמר לעורר הנפש לאהבת השי"ת. היה רגיל בו אמ"ה (אבי מורי הרב)¹⁰ ז"ל בייחוד בלילה". בסידור שם אף נוקד בניקוד מלא לפי הניקוד שהיה מקובל בסביבה ההיא¹¹. המילים שבסופי הבתים, שבאו להורות שיש לחזור על החרוז האחרון פעמיים לא נדפסו שם.

8. הבטחה שלא נתקיימה, כידוע.
9. הוא הסידור המקורי של היעב"ץ, שהדפיסו בעצמו באלטונא. הסידור צולם בימינו ע"י הרב ר' משה אריי ביק ז"ל והוסיף גם הקדמה קצרה לסידור. ז"ל בניו יורק, תשכ"ו.
10. הוא ר' צבי ברי יעקב, המכונה על שם ספרו 'חכם צבי'.
11. מבלי לשים לב לשוניים המתבקשים בסופי המשפטים, וניקד רצוף.

ר' יעקב עמדין ז"ל הוא שהכניס אפוא את הפיוט לתוך סידור התפילה, לכבוד אביו ובהשפעתו¹² אבל לא הוסיפו בסדר התפילה, ואמנם לא נתקבל הפיוט בסידורי התפילה האשכנזים המקוריים עד היום הזה¹³. וכשם שלא נתקבל בסידורים האשכנזיים כך לא נתקבל גם בסידורים התימניים.

כאשר אנחנו משווים את הנוסח שנדפס בספר "חרדים" עם הנוסח שהדפיס היעביץ בסידורו הנ"ל, אנחנו נתקלים כבר בכמה שינויים. לדוגמה: בסוף הבית השני, נוסח יעביץ, אנו קוראים: "והיתה לה שמחת עולם" במקום: "והיתה לך שפחת עולם" אצל בעל ה"חרדים". ובמקום: "מחמד לבי" בסוף הבית השלישי בספר "חרדים", אנו מוצאים בסידור שם "חמדת לבי". ובסוף הבית הרביעי "וחננו" (בלשון רבים) במקום "וחוננו" בספר "חרדים". קשה לדעת אם מדובר בתיקונים שתיקן ר' יעקב עמדין או אביו החכם צבי על דעתם, או נתחלפו להם מילות הפיוט במקומות אלה.

והנה נתקיים בידינו נוסח שלם נוסף עם ניקוד מדויק יותר בסידור "בית עובדי" ליוורנו, שנת תבר"ך, ונדפס שם כמה שנים קודם לכן בסידור "תפילת החודש" על פי המסורת של הקהילות הספרדיות, שהושפעו מחכמי ספרד בצפת. בסידורים אלה מופיע כבר הפיוט כבקשה לפני תפילת שחרית עם כותרת, בזה הלשון: "בקשה נאה על דרך הסוד שנוהגים בא"י לאומרה בעת עלות השחר, והשם הגדול ב"ה בראשה".

ברור עכ"פ שהפיוט נתקבל תחילה בחבורת המקובלים המאוחרת בצפת ובהשפעתם בקהילות הספרדיות הסמוכות כתפילת קבע, שפתחו בה את תפילת שחרית¹⁴, ובהשפעתם הגיע לקהילות החסידיות במזרח אירופה, שאימצו את הנוסח הספרדי. נוסח ליוורנו קרוב מאוד לנוסח ה"חרדים", אבל גם בו שני שינויים ביחס לקודם לו. כאן אנו מוצאים בסוף הבית השלישי "וחוסה נא" במקום "וחושה נא". וגם כאן "וחננו" ברבים, במקום וחוננו ביחיד. זאת ועוד, בסידורים אלה הוסיפו אחרי הפיוט שלושה פסוקים מנבואות ישעיהו: "ה' יחננו לך קוינו" וגוי' (ל"ג, ב) ואת שני הפסוקים הראשונים מפרק ס'.

כל שאר הסידורים תלויים באלה השלושה, אלא שהסידורים האחרונים נשתבשו בבית השלישי בעיקר. והוסיף על תקלה זו המלחין שהלחין את הלחן, היפה כשהוא לעצמו, דווקא על החרוז המשובש ביותר.

לאחרונה יצא לאור "סדר הקפות המפורש" על פי נוסח בית התמרים (סיגעט-סטמאר) מפורש וערוך ע"י מחותני הרב ר' שמואל לייש¹⁵. בסדר ההקפות הזה סידרו את פיוטנו לאומרו מיד אחרי שני מזמורי תהלים (י"ט, כ"ט). ושלושתם מהווים מעין הקדמה לכל הקפה והקפה. בסדר הקפות זה הכניסו בהקפות לשמחת תורה את שני הפיוטים האחרים מתוך ספר "חרדים". את הראשון, המיוסד לפי סדר א-ב חילקו, חלוקה שרירותית, בין ארבע ההקפות הראשונות לפי הסדר, ואת הפיוט השלישי, עם שם המחבר בראש הבתים, קבעו להקפות ה-ו. הרב העורך הוסיף משלו מבוא מקיף והעיר בין השאר גם על השינויים שחלו בפיוטנו זה, ביחס לפיוט המקורי שנדפס בספר "חרדים", נוסף לביאורים למקומות

12. אביו ה"חכם צבי" הוסיף להוראה בשאלוניקי, אחרי שלמד שם, ומכאן גם התואר "חכם", התואר הספרדי למוסמכי ההוראה, המקביל לתואר "רב" המקובל אצל האשכנזים. וכבר הזכרנו לעיל שהשפעת חכמי צפת הייתה גדולה שם. הפיוט חדר אפוא לסידור האשכנזי דרך שאלוניקי.

13. ראה לעיל הערה 2.

14. אבל בסידור "קול יעקב" עם כוונות הארז"ל, הידוע בשם סידורו של ר' יעקב קופל, סלאוויטא, עפ"י קארעץ, תקס"ד, סודר לפני קבלת שבת.

15. י"ל בהוצ' מכוון "יקדוש הילולים", ברוקלין נ"י תש"ם.

הצריכים ביאור. ובשולי העמודים העתיק מספר "דברי יואל" על המועדים מתוך כ"י, מחידושי האגדות של האדמו"ר זצ"ל, שאמר בשעת ההקפות. ומעניין לציין שד"ת אלה מתייחסים לנוסח שבסידורים, אם כי קרוב לוודאי הוא, שהכיר את הנוסח המקורי שבספר "חרדים". ומכאן ראייה ברורה, אם יש צורך בראיה נוספת, לדברי התוספות במסכת פסחים קי"ב, ע"א ד"ה שבשתא כיון דעל על, שבספר שאינו מוגה, לא נפקא ממילא¹⁶.

ויש עוד להעיר על תופעה אחת, והיא שבכל הנוסחאות נמצא בסוף הבית הרביעי הנוסח "נגילה ונשמחה", בלשון רבים, בניגוד לפיוט כולו שנוסח בלשון היחיד של הבן המתחנן לאהבת אביו הרחמן. קרוב להניח שבשל המעבר הזה אף סיימו בסידורים "חננו", ברבים במקום "חוננו" בנוסח המקורי בספר "חרדים". ברם כאן הבעיה היא ביחס לנוסח ה"חרדים" עצמו, מדוע עבר הוא כאן ללשון רבים, והרי יכול היה להמשיך "אגילה ואשמחה", ככתוב בתהלים ל"א, ח?

האם יש לתלות את השינוי הזה בחבורת השרים הראשונה כאשר שרו את הפיוט יחד עם מחברו, והם עברו כאן מיחיד לרבים, או שמא נמשך המחבר עצמו אחרי הכתוב בשיר השירים א', ד – שם מופיעה גם הבקשה "משכני אחרין נרוצה", שבה פותח הפייטן את פיוטו. מי ידע ידוע?

יוצא מכלל כולם הוא סידור "רינת ישראל" בעריכת ר' שלמה טל הי"ו, שדייק והדפיס את הפיוט לפי הנוסח המקורי של בעל ה"חרדים", עם הניקוד הליוורנואי. וסידר אותו גם בסידור נוסח אשכנז לפני קבלת שבת. שם מצא כבר את מקומו בסידורים קודמים כאמור. ומעתה יש רק לקוות שהציבור הרחב יודרך וישכיל, ויתרגל לשיר אותו על פיו כהלכה. מנגינה חדשה תתרום תרומה טובה לכך. ומן הראוי להוסיף בסופי הבתים את שתי המילים הראשונות מן החרוזים האחרונים, הבאות לרמוז שיש להכפיל את החרוזים ולשיר אותו פעמיים. וכך לפנינו בכ"י של ר' אלעזר אזכרי עצמו והדפיסם ר"א מירסקי במאמרו הנ"ל.



לקמן מילות הפיוט כפי שנדפסו בספר "חרדים" על פי דפוס ראשון ווינציא שנת שס"א לפ"ק, ובהערות צוינו השינויים שחלו בו בשלושת הסידורים הנ"ל:

<p>ותיק יהמו רחמיך וחוס⁸ נא על בך⁹ אהובך כי זה כמה נכסוף נכסף¹⁰ לראות בתפארת עוזך. אנא אלי מחמד¹¹ לבי חושה¹² נא ואל תתעלם אנא [אלי]</p>	<p>ידיד נפש אב הרחמן משוך עבדך אל רצונך ירוץ עבדך כמו איל ישתחוה¹ מול הדרך כי² יערב³ לו יְדִדוּתְךָ⁴ מנפת צוף וכל טעם. [כי יערב]</p>
--	--

¹⁶. תודה לידיד נפש הרב ר' שלמה חיים בשי"ט שליט"א, שהעיר לי על קיומו של "סדר ההקפות" הנ"ל ואף טרח להמציאו לי, ויבא שכמ"ה.

הדור נאה זיו העולם נפשי חולת אהבתך
 אנא אל נא רפא נא לה בהראות לך⁵ נועם
 זיוך אז תתחזק ותתרפא והיתה לך⁶
 שפחת⁷ עולם
 אז [תתחזק]

- | | |
|-----------------------------------|---|
| 1. יעביץ – וישתחוה [אל]. | 8. יעביץ וליוורנו – וחוסה. |
| 2. יעביץ – (כ). | 9. ליוורנו – עס. |
| 3. יעביץ – ויערב. | 10. בסידורים – נכספתי. |
| 4. יעביץ – ידיותיך. | 11. יעביץ וליוורנו – חמדת. בסידורים – אלה חמדה. |
| 5. בספר "חרדים" שלפנינו לך בטי"ס. | 12. ליוורנו – וחוסה. וכן בסידורים. |
| 6. יעביץ – לה. | 13. יעביץ – חביבי. |
| 7. יעביץ – שמחת. | 14. הניקוד הנכון – אהוב. בסידורים – אהוב. |
| | 15. יעביץ וליוורנו – וחננו. |

בקשה על היחוד וחשק האהבה לר' אלעזר אזכרי

ידיד נפש, אב הרחמן ריוץ עבדך כמו איל, פי יערב לו ידיותיך	משוך עבדך אל רצונך, ישתחנה מול הדרך, מנפת צוף וכל טעם.
הדור, נאה, זיו העולם, אנא אל נא רפא נא לה אז תתחזק ותתרפא	נפשי חולת אהבתך. בהראות לה נעם זיוך. והיתה לך שפחת עולם.
ותיק, יהמו רחמיך פי זה כמה נכסף נכסף אנא אלי, מחמד לבי,	וחוס נא על בן אוהבך, לראות בתפארת עזך. חושה נא, ואל תתעלם
הגלה נא ופרוש, חביב, תאיר ארץ מכבודך מהר, אהוב, פי בא מועד,	עלי את סבת שלומך. נגילה ונשמחה בך. ותנני כימי עולם.

ניקדו וביארו אהרן ב"ר יהושע יצחק מירסקי
 עצם כתב־ידו של המחבר רבי אלעזר אזכרי
 (גילהו מאיר בניהו בגנזי בית־המדרש לרבנים בניו־יורק והועתק כאן מתצלומו שבמכון בן־צבי)